

Cuprins

<i>Listă creditelor pentru ilustrații și fotografii</i>	9
<i>Note asupra hărților și a textului</i>	13
<i>Hărți</i>	15
<i>Introducere</i>	23
1. Rusia europeană	29
2. Copiii anului 1812	77
3. Moscova! Moscova!	131
4. Căstnicia țărănească	179
5. În căutarea sufletului rusesc	229
6. Urmașii lui Genghis-Han	275
7. Rusia prin lentila sovietică	327
8. Rusia de peste hotare	391
<i>Note</i>	437
<i>Glosar</i>	479
<i>Tabel cronologic</i>	481
<i>Mulțumiri</i>	489
<i>Ghid de lecturi suplimentare</i>	493
<i>Index</i>	515

Orlando Figes

DANSUL NATAŞEI,

O ISTORIE CULTURALĂ A RUSIEI

Traducere de Lucia Popovici

POLIROM
2018

2

„M-am oprit la sihăstria de la Optina”, ii scria Gogol conte lui A.P. Tolstoi, „și am luat cu mine o amintire care nu va păli nicicând. E împede că în locul acela sălăsluieste harul divin. Acest lucru se simte până și în semnele exterioare de venerație. Nicăieri nu am mai văzut călugări ca aceia. Prin fiecare dintre ei parcă stăteam de vorbă cu divinitatea”. În ultimii ani de viață, Gogol a venit în mai multe rânduri la Optina. Și a găsit în liniștea mănăstirii alinare și îndrumare spirituală pentru sufletul său zbuciumnat. Credea că descoperise aici tărâmul rusesc divin pe care îl căutase toată viața. De la câțiva kilometri de mănăstire, ii scria lui Tolstoi: „Simți în aer mireasina virtușilor sale: totul devine primitor, oamenii se pleacă mai adânc, iar dragostea frăjească sporește”²².

Nikolai Gogol provenea dintr-o familie evlavioasă din Ucraina. Ambii părinți erau activi în Biserică, iar acasă țineau toate posturile și respectau toate ritualurile religioase. În casa lui Gogol exista o tentă de misticism care ne ajută să explicăm viața și arta scriitorului. Părinții lui Gogol s-au cunoscut pe când tatăl lui a avut o vizionă la biserică din sat: Maica Domnului i se infățișase dinaintea ochilor și, arătând înspre fata care stătea lângă el, li spuse că aceasta îi va deveni soție, ceea ce s-a și întâmplat²³. La fel ca părinții săi, Gogol nu era mulțumit doar cu respectarea ritualurilor Bisericii. Încă din tinerețe, a simțit nevoie de a trăi prezența divină ca pe o dramă în sufletul său. În 1833 îl scria mamei sale:

[În copilăria mea] am privit totul cu un ochi imparțial: mergeam la biserică fiindcă așa mi se impunea sau pentru că eram dus; dar, odată ajuns acolo, nu vedeam altceva decât straiele preoțești, preotul și urletele infiorătoare ale diaconilor. Îmi faceam cruce fiindcă vedeam că toți ceilalți își fac cruce. Dar odată – îmi amintesc căt se poate de clar – te-am întrebat despre Iudecata de Apoi și mi-ai povestit atât de bine, de amărunțit și de înduioșător despre lucrurile bune ce îi așteaptă pe oamenii care au dus o viață vrednică și ai descris osândă veșnică ce îi așteaptă pe păcătoși atât de elocvent și de înfricoșător, încât m-a năucit și mi-a stârnit toată sensibilitatea. Mai târziu a trezit în mine cele mai mărețe gânduri²⁴.

Gogol nu a avut niciodată îndoielii religioase, cum au avut Tolstoi și Dostoievski. Chimurile din ultimii săi ani de viață s-au datorat doar îndoielilor legate de propriile merite în fața lui Dumnezeu. Însă natura intensă a credinței scriitorului nu putea fi limitată la nici o Biserică. În unele privințe, după cum el însuși mărturisea, credința sa avea multe în comun cu religia protestantă, întrucât credea într-o relație personală cu Iisus Hristos²⁵. Cu toate acestea, în cei șase ani pe care Gogol i-a petrecut la Roma, între 1836 și 1842, s-a apropiat și de tradiția catolică, iar dacă a ales să nu se convertă la Biserica Români, a făcut-o, potrivit spuselor sale, deoarece nu vedea nici o diferență între cele două credințe: „Religia noastră este aidoma catolicismului – și nu e nevoie să mă convertesc de la una la cealaltă”²⁶. În ultima versiune a *Sufletelor moarte*, pe care nu a publicat-o niciodată, Gogol avea de gând să introducă figura unui preot care să întruchipeze virtușile ortodoxe și pe cele catolice. Se pare că se afla în căutarea unei frății creștine care să-i unească pe toți oamenii într-o Biserică spirituală. Asta credea el că găsise la Optina și în vizionarea sa asupra „sufletului rus”.

Ficțiunea lui Gogol era arena acestei căutări spirituale. Contraș părerii mai multor erudiți, nu exista nici o diferență reală între „operele literare” din perioada timpurie a lui Gogol și „operele religioase” din ultimii ani, deși mai târziu a arătat un interes mai explicit față de chestiunile religioase. Toate scrierile lui Gogol au o semnificație teologică – erau cu adevărat primele dintr-o tradiție națională care conferea fizionomiei statutului de profeție religioasă. Multe dintre povestirile sale pot fi interpretate ca alegorii religioase. Personajele lor groaști și fantastice nu sunt menite să fie realiste – la fel cum nici icoanele nu-și propun să înfățișeze lumea naturală. Ele au rolul de a ne permite să contemplăm o altă lume, în care binele și răul se luptă pentru sufletul omului. În povestirile de început ale lui Gogol, acest simbolism religios este prezent în motivele biblice și în metaforele religioase uncori destul de obscure. „Mantaua”, de pildă, conține trimiteri la viața Sfântului Acacie – un eremita (și croitor) care a murit după ani de chinuri la care l-a supus superiorul său, care ulterior s-a căit pentru cruzimea sa. Așa se explică numele eroului, Akaki Akakievici – un modest funcționar din Sankt-Petersburg care moare nelubit de nimenei, căruia îi este furată prețioasa manta, dar care se întoarce să bântuie orașul ca fantomă²⁸. După „eșecul” *Revisorului* (1836) – piesă menită să fie o parabolă morală, dar pe care publicul a considerat-o o satiră amuzantă –, Gogol a încercat să-și transmită mesajul religios. Opera căreia i-a dedicat ulterior toată energia era proiectată să fie un roman în trei părți intitulat *Suflete moarte* – un „poem” epic în stilul *Divinei Comedii* a lui Dante – în care planul providențial pentru Rusia urma să fie în cele din urmă dezvăluit. Imperfecțiunile groaști ale Rusiei provinciale expuse în primul volum al romanului și singurul terminat (1842) – în care aventurierul Cicikov cutreieră mai multe sate și înșală o serie de moșieri care nu mai au mult de trăit, cumpărându-le titlul de proprietate asupra șerbilor lor decedați (sau asupra „sufletelor”) – urmău să fie sterse de portretul înălțător pe care Gogol avea să-l facă „sufletului rus viu” în părțile a două și a treia. Până și infamul Cicikov avea să fie salvat în cele din urmă, ajungând un moșier paternalist, pe măsură ce Gogol s-ar fi indreptat spre idila slavă a frăției și iubirii creștine. Întregul „poem” era construit în jurul Renașterii Rusiei și al ascensiunii sale spirituale pe o „scară infinită a perfecțiunii omenești” – metaforă pe care a preluat-o din parabola scării lui Iacob din Cartea Facerii²⁹.

Viziunea divină a lui Gogol era inspirată de eroii săi, slavofili, a căror fantezie despre Rusia ca o comuniune sfântă de suflete creștine era, firește, atrăgătoare pentru un scriitor arăt de tulburat de individualismul fără suflet al societății moderne. Ideea slavofilă își avea rădăcinile în concepția despre Biserica Rusă ca o comunitate liberă de frăție creștină – un *sobornost* (de la cuvântul rusesc *sobor*, folosit atât pentru „catedrală”, cât și pentru „adunare”) –, așa cum era ea schițată de teologul Aleksei Homiakov în anii 1830 și 1840. Homiakov a ajuns la concepția să prindă o teologie mistică. Credința nu putea fi dovedită prin intermediul rațiunii, spunea el. Trebuia să o dobândești prin experiență, simțind dinăuntru Adevărul lui Hristos, nu prin legi și dogme. Adevărata Biserică nu îl putea convinge sau forța pe oameni să credă, fiindcă nu avea altă autoritate în afara iubirii lui Hristos. Ca o comunitate liber aleasă, exista în spiritul iubirii creștine care îl lega pe credincioși de Biserică – iar acest spirit era singura sa garanție.

Slavofili credeau că Adevărata Biserică era Biserica Rusă. Spre deosebire de Bisericiile occidentale, care își impuneau autoritatea prin legi și ierarhii etatiste, precum papalitatea, ortodoxia rusă era, în viziunea lor, o comunitate cu adevărat spirituală, în fruntea

căreia se afla doar Hristos. Firește, slavofili criticau Biserica oficială, care, spuneau ei, fusese slăbită din punct de vedere spiritual de alianța sa strânsă cu statul țarist. Ei îmbrățișau o Biserică socială, unii ar spune socialistă, așa încât multe dintre scrierile lor despre religie erau interzise (operele teologice ale lui Horniakov au fost publicate abia în 1879)³⁰. Slavofili credeau cu tărie în emanciparea șerbilor: întrucât doar comuniunea indivizilor pe deplin liberi și conștienți putea crea *sobornost*-ul Bisericii Adevărăte. Aveau incredere în spiritul creștin al poporului rus, iar acesta era spiritul care le definea Biserica. Slavofili credeau că poporul rus era singurul popor cu adevărat creștin din lume. Subliniau modul de viață obștesc al țărănilor („o uniune creștină a iubirii și frăției”), firea lor pașnică și binevoitoare, smerenia lor, răbdarea și suferința lor fără margini și disponibilitatea de a-și sacrifica egouriile individuale pentru un bine moral superior – fie că era vorba de comună, de națiune sau de țar. Cu toate aceste calități creștine, rușii erau mult mai mulți decât o naționalitate – ei aveau o misiune divină în lume. Potrivit lui Aksakov, „poporul rus nu este doar un popor, este o umanitate”³¹.

Aceasta era viziunea asupra „sufletului rus” – un spirit universal care avea să salveze lumea creștină – pe care Gogol a încercat să o zugrăvească în volumele al doilea și al treilea ale *Sufletelor moarte*. Conceptul de suflet național sau de esență națională era un loc comun în epoca romantică, deși Gogol a fost primul care a dat „sufletului rus” această notă mesianică. Cea care a deschis drumul a fost Germania, unde romântici precum Friedrich Schelling au dezvoltat ideea unui spirit național ca mijloc de diferențiere a propriei culturi naționale de cea a Occidentului. În anii 1820, Schelling era divinizat în Rusia, iar viziunea sa asupra sufletului a fost exploatață de intelectuali care au încercat să pună în antiteză Rusia și Europa. Prințul Odoevski, promotorul cultului lui Schelling în Rusia, susținea că Occidentul își vânduse sufletul diavolului din dorința unui progres material. „Sufletul vostru s-a preschimbat într-un motor cu aburi”, scria el în romanul său *Nopji ruse* (1844). „Văd în voi șuruburi și roți, dar nu văd viață.” Numai Rusia, cu spiritul ei tineresc, mai putea salva Europa³². Se înțelege că națiunile tinere, precum Germania și Rusia, care rămăseseră în urma Occidentului în curs de industrializare, îmbrățișau ideea unui suflet național. Aceste națiuni își compensau carentele economice, cu asupra de măsură, prin virtuțile spirituale ale mediului rural intact. Naționaliștii le atribuiau țărănilor simpli o solidaritate și o spontaneitate creatoare care se pierduseră de mult în cultura burgheză a Occidentului. Aceasta era sensul romantic vag în care a început să se dezvolte ideea sufletului rus în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea. În eseul său „Despre calitățile înmăscute ale sufletului rus” (1792), Piotr Pavilșcikov susținea, de pildă, că Rusia avea în țărăniminea sa o creativitate naturală cu un potențial mai mare decât știința Vestului. Luat de valul mândriei naționale, dramaturgul a pretins chiar în unele domenii o întărietate improbabilă:

Unul dintre țărani noștri a făcut o finitură pe care Hipocrate și Galenus, oricât au fost ei de învățăți, nu au reușit să o descopere. Cel care pure oasele la locul lor în satul Alekseevo este vestit printre pionierii chirurgiei. Kulibin și mecanicul Sobakin din Tver sunt așì în mecanică... Ceea ce nu reușește rusul să înțeleagă va rămâne pe veci o necunoscută pentru omenire³³.

* Naționaliștii ruși faceau deseori asențeaza afirmații. În anii 1900, când un furor a lansat zvonul că un țăran rus bătrân zburase mai mulți kilometri cu un aeroplân construit în casă,

După victoria din 1812, viziunea asupra sufletului țărănu lui, a virtuji sale altruiste și a sacrificiului de sine a început să fie asociată cu cea potrivit căreia Rusia era salva-toarea Occidentului. Aceasta era misiunea pe care Gogol a dezvoltat-o pentru prima oară în *Suflete moarte*. În mai vechea sa povestire „*Taras Bulba*” (1835) Gogol atribuise sufletului rus un tip special de iubire, pe care numai rușii o simțeau. „Nu-i pe lume legătură mai sfântă decât frăția!”, le spune Taras Bulba tovarășilor săi cazaci:

Tatăl își iubește pruncul, mama își iubește pruncul, pruncul își iubește tatăl și mama. Dar astă-i cu totul altceva, frajilor, căci și fiara își iubește puțul. Numai omul se poate înrudi nu prin sânge, ci cu sufletul. Frați au mai fost și pe alte meleaguri, dar precum cei de pe pământul rusesc nu s-au mai pomenit... Nu, frajilor, să iubească precum sufletul rusesc, să iubească nu cu mintea sau cu altceva, ci cu tot ce ță-a dat Domnul, cu tot ce ai în tine, cu...²⁴

Cu cât se aprobia mai mult de slavotili, cu atât Gogol era mai convins că această frăție creștină era unicul mesaj al Rusiei către lume. Aici era planul providențial pentru „sufletul rusesc” la care Gogol făcea aluzie în pasajul de neuitat al troicii de la sfârșitul primului volum al *Sufletelor moarte*:

Oare și tu, Rusie, nu gonești ca o troică iute, pe care n-o poate întrece nimeni? Fumegă drumul sub tine, vuiesc podurile, totul zboară și rămâne în urmă. S-a oprit uimit cel care te vede, uimit de minunea dumnezeiască: n-o fi cumva un fulger aruncat din cer? Ce înseamnă această mișcare ce te însădimântă? Și ce putere neștiută au caii acestia, cum n-a mai văzut lumea? Ah, voi, cai, ce mai cai! Oare vîornișele stau în coamele voastre? Aveți căte-o ureche ageră în fiecare fibră a voastră? Ați auzit venind de sus cântecul știut, v-ați umflat toți deodată piepturile de aramă și, aproape fără să atingeți pământul cu copitele, v-ați prefăcut în niște linii întinse, care zboară prin văzduh și troica gonește, insuflașită de Dumnezeu!... Rusie, incotro te avângi? Răspunde-mi. Nu-mi răspunde. Clopoțelul își cântă clinchetul minunat; vuiește și se preface în vânt văzduhul sfâșiat în bucăți; zboară pe-alături tot ce e pe pământ și, uitându-se chiorăș, se trag deoparte și-i fac loc să treacă celealte popoare și țări²⁵.

„Principiul rus” al iubirii creștine, care urma să fie dezvăluit de Gogol în volumele al doilea și al treilea, avea să salveze omenirea de individualismul egoist al Occidentului. După cum spunea Herzen după ce a citit romanul lui Gogol, „*in potentia* există mult în sufletul rus”²⁶.

Cu cât Gogol lucra mai mult la romanul său, cu atât sentimentul său că avea o misiune divină de a dezvăluia adevărul sfânt al „sufletului rus” era mai puternic. „Numai să-mi dea Dumnezeu forța să termin și să public cel de-al doilea volum”, îi scria el poetului Nikolai Iazikov în 1846. „Atunci vor descoperi că noi, rușii, avem multe pe care ei nici nu le-au bănnit vreodată și pe care nici noi îușine nu vrem să le recunoaștem.”²⁷ Gogol și-a căutat inspirația în mănăstiri – locul în care credea că avea să se dezvăluie acest spirit rus ascuns. Ceea ce admira cel mai mult la eremiti de la Optina era capacitatea

aceasta a fost considerată o dovadă a faptului că sistemul patriarhal al Rusiei nu era doar mai bun decât cel occidental – era și mai intelligent (B. Purce, *Russia* [Harmondsworth, 1942], p. 75).

Ior evidentă de a-și ține în frâu propriile patimi și de a-și curăța sufletele de păcat. În această disciplină vedea el soluția la criza spirituală a Rusiei. Și de această dată, slavofilii au fost cei care l-au îndrumat pe Gogol spre Optina. Kireevski fusese acolo în repetate rânduri să-l vadă pe părintele Macarie în anii 1840, când cei doi publicaseră o carte despre viața părintelui Paisie și traduseseră din greacă lucrările Părinților Bisericii³⁸. La fel ca toți slavofilii care l-au urmat, Kireevski credea că sihaștrii de la Optina intru-chipau cu adevărat tradițiile spirituale străvechi ale ortodoxiei și că acesta era locul în care „sufletul rus” era cel mai viu; iar când Gogol s-a întors la Moscova de pește hotare, saloanele sale erau înțesate de adepti ai mănăstirii Optina.

Suflete moarte a fost concepută ca o operă de instruire religioasă. Stilul său este impregnat de spiritul lui Isaia, care a prorocit căderea Babilonului (imagine pe care Gogol o folosea frecvent pentru Rusia în scrisorile sale atunci când lucra la al doilea volum al *Sufletelor moarte*)³⁹. În timp ce se chinuia să-și scrie romanul, Gogol a fost cuprins de fervoarea religioasă a propriei profeții. S-a cufundat în scările eremitului din secolul al VII-lea Ioan Scărarul din Sinai, care vorbise despre nevoia omului de a-și purifica sufletul și de a urca pe o scară a persecuției spirituale (imagine pe care Gogol o folosea în scrisorile către prietenii săi, spunând că se afla abia pe treptele inferioare)⁴⁰. Rugăciunea permanentă era singura alinare a lui Gogol și, după părerea sa, sursa spirituală de unde avea să capete forța de a-și duce la bun sfârșit misiunea divină prin *Suflete moarte*. „Roagă-te pentru mine, de dragul lui Hristos Iisus”, ii scria el părintelui Filaret, la Optina Pustijn, în 1850.

Cere-i vrednicului tău superior, cere-le tuturor călugărilor, cere-le tuturor celor care se roagă cu cea mai mare ardoare și care iubesc rugăciunea, cere-le tuturor să se roage pentru mine. Calea mea este una dificilă, iar sarcina mea e de așa natură încât, fără ajutorul lui Dumnezeu în fiecare minut și în fiecare oră din zi, pana mea nu se va mișca... El, Milostivul, are puterea de a face orice, chiar și de a mă transforma pe mine, un scriitor negru precum cărbunele, în ceva alb și îndeajuns de pur încât să vorbească despre lucrurile sfinte și frumoase⁴¹.

Problema era că Gogol nu putea zugrăvi această Rusie sfântă, tărâmul frăției creștine pe care credea că este misiunea lui divină să-l scoată la iveală. Acest scriitor, cel mai vizual dintre toți scriitorii ruși, nu putea evoca o imagine a acestui loc – sau, cel puțin, nu una care să-i satisfacă judecata critică de scriitor. Oricât de mult s-ar fi străduit să infățișeze o imagine ideală a personajelor sale rusești – o icoană, dacă vrei, a sufletului rus –, observarea realității nu-l făcea pe Gogol decât să le impovăreze cu trăsături grotesci provenind din habitatul lor natural. El însuși era deznaîdăjuit de propria vizionă religioasă – „totul e doar un vis, spulberat de îndată ce îți întorcă privirea spre ceea ce există cu adevărat în Rusia”⁴².

Simțind că dăduse greș în încercările sale fictionale, Gogol a căutat să-și transmită mesajul în *Pagini alese din corespondența cu prietenii* (1846), o predică morală pedantă asupra principiului divin pe care îl conținea Rusia, menită să servească drept un fel de prefată ideologică la volumele neterminate din *Suflete moarte*. Gogol propovăduia că izbăvirea Rusiei constă în reformarea spirituală a fiecărui cetățean în parte. Nu s-a atins de instituțiile sociale. A trecut cu vederea chestiunile legate de șerbie și de statul auto-cratic, susținând în mod ridicol că acestea erau perfect acceptabile câtă vreme mergeau

în tandem cu principiile creștine. Opinia publică progresistă a fost scandalizată – părea o abjurare a idealurilor ei sacre de progres și angajament politic față de cauza poporului. Într-o scrisoare deschisă din 1847, Belinski a lansat un atac devastator la adresa scriitorului pe care îl susținuse (în mod greșit, poate) ca pe un realist social și partizan al reformei politice:

Da, te-am iubit, cu toată pasiunea pe care cineva atașat de jara lui prin legături de sânge o poate simți pentru un om care era speranța, gloria și mândria ei, unul dintre cei mai mari lideri ai ei pe calea conștiinței, progresului și dezvoltării... Rusia își vede izbăvirea nu în misticism, ascetism sau evlavie, așa cum sugerezi tu, ci în educație, civilizație și cultură. Nu are nevoie de predici (a auzit prea multe) și nici de rugăciuni (le-a mormântat prea des), ci de deșteptarea în oameni a demnității umane, sentiment pierdut de sute de ani în noroi și murdărie⁴³.

Slavofili, care nu erau mai puțin devotați reformei, au fost cuprinși de dezuădejde. „Prietene”, iți scriea Serghei Aksakov lui Gogol, „dacă scopul tău a fost acela de a stârni un scandal, de a-ți face prietenii și dușmanii să ia atitudine și să se coalizeze împotriva ta, atunci îți-ai atins acest scop. Dacă publicarea acestei scrieri a fost una dintre glumele tale, a reușit dincolo de orice așteptări: toată lumea e perplexă”⁴⁴. Niciodată părintele Macarie, dubovnicul lui Gogol de la Optina, nu a putut fi de acord cu *Paginile alese*. Bătrânul era de părere că Gogol nu înțelesese nevoia de smerenie. Se erijase în profet și se rugase cu toată fervoarea unui fanatic, dar, fără adevarul sau inspirația Sfântului Duh, asta „nu era de ajuns pentru religie”. „Pentru că o lampă să împrăștie lumină”, iți scria el lui Gogol în septembrie 1851, „nu este de ajuns ca sticla ei să fie curată: lumânarea ei trebuie să fie aprinsă înăuntru”⁴⁵. Macarie nu putea fi de acord nici cu chietismul social al scriitorului. Căci rolul mănăstirii sale era acela de a alina suferința celor săraci. Criticile lui Macarie au fost o lovitură zdrobitoare pentru Gogol, cu atât mai mult cu cât probabil și-a dat seama că erau îndreptățite: nu simțea acea inspirație divină în sufletul său. De îndată ce a primit scrisoarea lui Macarie, Gogol a rupt orice legătură cu Optina. Și-a dat seama că dăduse greș în privința chemării sale divine de scriitor-prophet. S-a simțit nevrednic în fața lui Dumnezeu și a început să se înfometeze. Ajuns pe patul de moarte, și-a instruit servitorul să ardă manuscrisul romanului său neterminat. Ultimele cuvinte pe care le-a rostit înainte să moară, la 43 de ani, în 24 februarie 1852, au fost: „Adu-mi o scară! Iute, o scară!”⁴⁶.

3

În scrisoarea sa către Gogol, Belinski admisese că țăranul rus îl venea cu evlavie pe Dumnezeu și avea frică de El. „Dar rostește numele Domnului în timp ce se scăpină în fund. Și spune despre icoană: «E bună pentru rugăciune – și poți să acoperi și oalele cu ea». Dacă te uiți cu atenție”, conchidea criticul literar, „vei vedea că rușii sunt prin natură lor un popor de ateii cu multe superstiții, dar fără cea mai mică urmă de religiozitate”⁴⁷.

Nu numai intelectualitatea socialistă în numele cărcia vorbea Belinski avea indoieci în legătură cu natura creștină a sufletului țăranului. Biserica însăși era tot mai îngrijorată